

Theoretical Foundations And Modern Directions Of The Study Of The Category Of Modality

Khayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi

Bukhara State University basic doctoral student

E-mail: gulasalkhayrulloeva@gmail.com

Corporate e-mail: g.f.khayrulloeva@buxdu.uz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-967X>

Annotation

This article analyzes the history of the formation of the concept of modality, its philosophical and logical foundations, and its interpretations in modern linguistics. The semantic, pragmatic, communicative, and cognitive properties of the category of modality are highlighted, and the state of its research in Uzbek linguistics is also considered. Some comments are also made on the role of modality in computer linguistics and artificial intelligence technologies.

Keywords: modality, modal meaning, semantics, pragmatics, epistemic modality, deontic modality, dynamic modality, evidentiality, cognitive linguistics.

Annotatsiya

Ushbu maqolada modallik tushunchasining shakllanish tarixi, uning falsafiy-mantiqiy asoslari hamda zamonaviy tilshunoslikdagi talqinlari tahlil qilinadi. Modallik kategoriyasining semantik, pragmatik, kommunikativ va kognitiv xususiyatlari yoritilib, uning o'zbek tilshunosligidagi tadqiq etilish holati ham ko'rib chiqiladi. Shuningdek, modallikning kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt texnologiyalaridagi o'rni yuzasidan ayrim mulohazalar bildiriladi.

Kalit so'zlar: modallik, modal ma'no, semantika, pragmatika, epistemik modallik, deontik modallik, dinamik modallik, evidensiallik, kognitiv tilshunoslik.

Har qanday tilning asosiy vazifalaridan biri voqelikni aks ettirish bilangina cheklanmay, balki so'zlovchining mazkur voqelikka bo'lgan munosabatini ham ifodalashdan iborat. Til vositasida berilayotgan axborotning ishonchlilik darajasi, ehtimolligi, zarurligi, majburiyligi, istak yoki imkoniyat sifatida baholanishi modallik kategoriyasi orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan modallik til tizimining eng universal va murakkab kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Tilshunoslik tarixida modallikka berilgan ta'riflarning xilma-xilligi uning ko'p qatlamli mohiyatidan dalolat beradi. Ayrim tadqiqotchilar modallikni grammatik kategoriya deb hisoblasalar, boshqalari uni semantik-pragmatik yoki kommunikativ hodisa sifatida talqin qiladilar. Zamonaviy tadqiqotlarda esa modallik ko'proq antropotsentrik paradigma doirasida, ya'ni inson tafakkuri, nutq faoliyati va kommunikativ maqsad bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda.

Modallik tushunchasining tarixiy shakllanishi. Modallik haqidagi dastlabki ilmiy qarashlar qadimgi yunon falsafasi va mantiq ilmi bilan bog'liq. Aristotel "Organon" asarlarida zaruriyat (necessity), imkoniyat (possibility), voqelik (actuality) kabi tushunchalarni hukmlar tizimida izohlab bergan. Keyinchalik stoik faylasuflar ushbu nazariyani rivojlantirib, modal hukmlarning mantiqiy tuzilishini ishlab chiqdilar.

O'rta asrlarda modallik diniy-falsafiy tafakkur bilan bog'liq holda o'rganildi. Faqat XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tilshunoslikning mustaqil tadqiqot obyekti sifatida shakllana boshladi. Ayniqsa, struktur tilshunoslik vakillari modallikni gapning grammatik kategoriyasi sifatida tavsiflashga harakat qildilar.

Fransuz tilshunosi **Sharl Balli** modallikni so'zlovchining fikrga bo'lgan subyektiv munosabati sifatida izohlab, uni tilning emotsional-ekspressiv xususiyatlari bilan bog'laydi. Uning fikricha, har qanday gap diktum va modus qismlaridan tashkil topadi. Diktum voqelikni ifodalasa, modus aynan so'zlovchining bahosi va munosabatini aks ettiradi.

Rus tilshunosligida **V.V. Vinogradov** modallikni gapning eng muhim grammatik-semantik belgilaridan biri deb hisoblaydi. U modallikni obyektiv va subyektiv turlarga ajratib, obyektiv modallikni predikativlikning ajralmas belgisi sifatida ko'rsatadi.

Zamonaviy lingvistik yondashuvlar. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab modallik masalasi funksional grammatika, pragmatika va kognitiv tilshunoslik doirasida keng o'rganila boshladi. Bu davrda modallikning faqat grammatik emas, balki semantik va kommunikativ mohiyatiga alohida e'tibor qaratildi.

F.R. Palmer modallikni ikki asosiy turga ajratadi:

- epistemik modallik;
- deontik modallik.

Keyinchalik J. Bybee, J. Narrog, A. Kratzer kabi olimlar dinamik modallik, evidensiallik va volitiv modallikni ham mustaqil semantik maydon sifatida tavsifladilar.

Epistemik modallik

Epistemik modallik axborotning ishonchlilik darajasini bildiradi.

Masalan: U bugun kelgan bo'lsa kerak.

Bu yerda so'zlovchi fakti emas, balki taxminni ifodalamoqda.

Deontik modallik

Majburiyat, ruxsat va taqiqlarni bildiradi.

Masalan: Talaba topshiriqni o'z vaqtida topshirishi kerak.

Dinamik modallik

Subyektning ichki imkoniyati yoki qobiliyatini ifodalaydi.

Masalan: U besh tilda bimalol gaplasha oladi.

Evidensial modallik

Axborotning manbasini ko'rsatadi.

Masalan: Eshitishimcha, konferensiya sentabr oyida bo'lar ekan.

Modallikning pragmatik mohiyati

Bugungi kunda modallik pragmatikaning asosiy kategoriyalaridan biri sifatida qaralmoqda. Chunki modal ma'no nutq vaziyati, kommunikativ maqsad va adresat omili bilan chambarchas bog'liq.

Masalan, Siz derazani yopsangiz bo'ladimi?

Grammatik jihatdan bu so'roq gap bo'lsa-da, pragmatik nuqtayi nazardan iltimos ma'nosini anglatadi.

Shuning uchun modallikni faqat grammatik vositalar orqali emas, balki nutq aktlari nazariyasi asosida ham o'rganish muhimdir.

Kognitiv va kompyuter lingvistikasidagi modallik

So'nggi yillarda modallik sun'iy intellekt, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), semantik tarmoqlar va ontologiyalarni yaratishda muhim lingvistik parametr sifatida qaralmoqda.

Masalan, ChatGPT, Gemini yoki boshqa yirik til modellari matndagi:

- ishonch,
- gumon,
- ehtimollik,
- buyruq,
- tavsiya,
- taqiq

kabi modal ma'nolarni avtomatik aniqlashga harakat qiladi. Shu sababli modallik kompyuter lingvistikasida ham istiqbolli tadqiqot yo'nalishlaridan biri sanaladi. O'zbek tilida modal birliklarni avtomatik aniqlash, ularni semantik jihatdan tasniflash hamda korpus lingvistikasi asosida tahlil qilish bugungi kunning dolzarb ilmiy vazifalaridan biridir.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, modallik kategoriyasi tarixiy taraqqiyot davomida mantiqiy tushunchadan tilshunoslikning mustaqil ilmiy kategoriyasiga aylandi. Zamonaviy tadqiqotlar modallikni semantik, pragmatik, kommunikativ va kognitiv birlik sifatida talqin qilmoqda. O'zbek

tilshunosligida ham ushbu yo'nalish bo'yicha izlanishlar jadallashib borayotgan bo'lsa-da, modal ma'nolarning diskursiv va kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan tadqiq etilishi hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur yo'nalishdagi izlanishlar o'zbek tilining raqamli resurslarini yaratish hamda sun'iy intellekt tizimlarini takomillashtirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Bally Ch. Linguistique générale et linguistique française. – Paris: Ernest Leroux, 1932.
- Lyons J. Semantics. Vol. 2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Palmer F. R. Mood and Modality. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Narrog H. Modality, Subjectivity and Semantic Change. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. The Evolution of Grammar. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике. – Москва: Наука, 1975.
- Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999.
- Xayrulloeva G. F. Nutqiy sistemada modallikning emotive-ekspressiv va paralingvistik vositalar orqali ifodalanishi. O'zMU Jizzax filiali. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. ISSN: 3030-5059. 2026-yil, 3-son. – B. 538-541
<https://drive.google.com/drive/folders/14zpljTLsNKJ9ThfSsLA8PgE5jjJRYeEF?hl=ru>
- Xayrulloeva G. F. Modallikni ifodalashning semantik asoslari. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. ISSN: 3030-3958. 2024-yil, 10-son. – B. 112-116|
<https://drive.google.com/file/d/1nDVQxzzbYisZn4U4sH9fmg-3jOw2TDXH/view?usp=sharing>
- Xayrulloeva G. F. O'zbek tilida to'liqsiz fe'llar orqali modal ma'no ifodalanishi. Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal. ISSN 3030-3044 /Volume: 2 Issue: 6, 2024. – B. 145-149 | <https://academics.uz/index.php/zfty>
- Xayrulloeva G. F. O'zbek tilidagi modal so'z-gaplarning xususiyatlari. Analysis of world scientific views International Scientific Journal. 2 Volume: 2 Issue: 6, 2024. – B. 5-9|
<https://academics.uz/index.php/awsit>